

Тыва Республикада хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузар болгаш оларның ажыл-чорудулгазының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың май 25-те хүлээп алган

Бо Хоойлу "Хамааты байдалдың актыларының дугайында" Федералдыг хоойлу-биле дүүштүр Тыва Республикада хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

1. Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

2. Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

3. Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

4. Тыва Республиканың хамааты байдал актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

литиказын боттандырып болур.

3 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

4 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

5 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

6 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

7 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

8 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

9 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

10 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

11 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

12 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

13 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

14 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

15 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

16 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

17 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

18 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

19 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

20 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

21 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

22 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

23 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

24 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

25 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

26 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

27 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

28 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

29 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

30 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

31 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

32 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

33 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

34 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

35 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

36 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

37 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

38 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

39 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

40 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

41 ЧҮҮЛ. Тыва Республиканың Хамааты байдалдың актыларының бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

Тыва Республиканың Президентин Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай № 545 2000 чылдың июль 4.

Чартык чылдың түннели-биле

КОДУРЛУУШКУННУҢ ЭГЕ ЧАДАЗЫНДА

Чуртта тургустуруп келген экономикалык кризистин салдары-биле бистин республиканың үлетпүр бүүдүрүлгелери сөөгү чылдарда берге байдалда таварып, оон чамдызын хадгынып, үлеттинер, чивиреп, буурап дүжериң кырына турган болгай. Кандыг-даа чурттуг экономиказының кол үндэзини үлетпүрдүн хамааржыри билдингир. 1990 чылдарының эгизинде аырлар айы-биле турган ямылары дүжүргени кочуп шын эвес, оон түннелинде чуртта тургустуруп келген сандаггай чорукту ажылга алгаш, чамдык бүүдүрүлгелерин удуруткучулары кара турганда чаннап, кол өзек бүүдүрүлгелер колдуу үлеттинер берген. Ычанмайы канчаар удуруп, контролдап турган ямылар дүжүр каарга, боттары баш миннип эгелээни олдурун.

Улетпүр ямызының бүүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартында 72236 мун рубуздан продукцияны бүүдүрүп үндүрген, эрткен чылды бо үезинде 41534 мун рубль турган, нийти өзүлде 174,2 хуу болган. Эрткен ады айларда дараазында бүүдүрүлгелер продукция бүүдүрүлгелер көүдөктөгү: алдын артерлерин "Ойна" - 147,7 хуу, "Тыва" - 147,7, "Тыва-алдын" - 150,5, машина тудушкун заводу - 153,3, алгы заводу - 237,1, дааранылга фабриказы - 160 хууга дээш, өске-даа бүүдүрүлгелер багай эвес ажылдаан. Баш бурунгаар көрдүнген санаашкынар эзууга 12 берген даалгалары бүүдүрүлгелер күсүткөн, оларга хой кежинден тон даараар фабрика, "Тыва аргары", "Септеге" болгаш өске-даа бүүдүрүлгелер хамааржыри.

Бо хүннерде планын экономикадан уштуган деп чугалажып турар болгай бис.

Ындыг-даа болза баш бурунгаар санаашкынар, чотаргайлашкынар чокка ажыл-агый орта кылдымас. Ычангай Улетпүр ямызы бодунга хамааржып турар бүүдүрүлгелерге ямыны тускай эртемнилерин киржилгези-биле бизнес-планнарны санап тургаш тургускай, айларга, кварталдарга чаргаш, күсүлдезин доктаамак контролдап турар. Ол черек кырында бүүдүрүлгелерге дыка ажыктыг болуп турары ол бүүдүрүлгелерин көргүзүлгени бадыткап турар. Бүүдүрүлгелер бергеп, ажыл-агый сандаарп туруп бээрге, ямы калдар айтырымыче улук кичээгенин салып турар. Машина тудушкун заводунга, чонун усту-выш кылгалар бүүдүрүлгелерге, күрүненин "Паркет" бүүдүрүлгезинге, дааранылга фабриказынга, Ак-Довурактын трикотаж дааранылга фабриказынга удуруткучулары солуп, конкурс таварыштыр шилин, чаа удуруткучуларыномуйлаан. Ол бүүдүрүлгелерге 2000 чылда кылдыр ажылдык бизнес-планнар тургускай, продукция бүүдүрүлгелер көүдөктөгү талазы-биле хемчеглер алдынып эгелээни.

Улетпүр ямызы бүүдүрүлгелерин бүүдүрүп үндүрүп турар бараанын продукциязының ашор-ныти бөлгаш оон ашор-ныти кичээгенин салып келген. Оон тодаргай чижээ: "Тыва хевис" болгаш хой кежинден тон даараар фабриказын бүүдүрүп үндүрүп турар бараанын продукциязын талазы-биле хемчеглер бижикти тывыскан (сертификат) болгаш хевис аргылар бүүдүрүлгелер техникти уран-чуралга чөвүленип эрттирген. Дааранылга фабриказынга, септеге болгаш машина тудушкун заводунун бүүдүрүлгелерин продукциязын талазы-биле бижикти тыпсырынын организастиг ажылдары чоруп турар. Июль айда дааранылга фабриказын чан даараар хелтерини сертификатты тыпсыр болгаш тех-

никтиг чурукчулар чөвүленип-биле делегени организастиг, фабриказын бүүдүрүп үндүрген бараанын продукциязын садар. Улетпүр ямызын ажылынын бир кол үндэзини ажылыны күрүнне чыгыштары бүүдүрүлгелерге бижилгези, оон бүүдүрүлгелер продукциязын хемчээлин улгаттырып болуп турар.

Улетпүр ямызын бүүдүрүлгелери бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

Улетпүр бүүдүрүлгелерин ажыл-чорудулгазынче ТР-нин Президентини, Чазак улук кичээгенин угландырып турар. Ол бүүдүрүлгелер алызында барып республиканың социал-экономикиг көгүлдээни үндэзини, бистин келир үези. Бо хүнде тургустуруп келген эне чыдап социал айтырыг - ажыл чок чорукту чангырылдары чонун амьдырал-чуртталгазын экижидип болурун бир үндэзини ында, ТР-нин Улетпүр ямызы (В. Ооржак), оон тускай эртемнилерге багай эвес ажылдап турарынын бадыткал, олар бүүдүрүлгелерин иштинче кирип, бизнес-планнар, баш бурунгаар санаашкынар, харында даалгаларны тургузап, оон күсүлдээни дээш контролду күштелдирип эгелээни. Сергей ХЕРТЕК.

Эрткен чылдың дөннели-биле алырга, Улетпүр ямызын бүүдүрүлгелери бижилге органнырнын тургузарының чурумун болгаш оларның ажыл-чорудулгазын доктадып айтып турар.

МААДЫРНЫҢ БАШТАЙГЫ ҮНАКШЫЛЫ

Кижэ төрөлдиг. Куш уулыг. Ада-невистин дөрт ажы-төлү бис. Улуг утгамын Көк дээр. Ол Совет Эшилениң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолдун баштайгы үнакшылы, кадайы.

Кады төрөөн утгам Көктүн арыг, шыныч үнакшылы алган чугаалаксыдым. Ынакшылга чүу-даа моюндак болбас. Төрөөн ада-неви-даа хоруп шыдаас дээрзия утгам Көктүн чуртталганында ылап билген мен.

Авам, ачамның чугаазы-биле алдырга, чаа-ла төртүнгөн өл шара чыдырмам, утгам Кызылдың каттышкан школазын өөрө-нип чоруткан дээр. Бир чыл ашканда, ачам айттардыг уруун сурагалап чеде бээрге, Чыңдыр дээр даай-авазым өөнде өөрө-нип турар болган.

— Утгадын оң сес хар чеде берген болгай сен, уруум, дунмаларың, ава сени чоктап, сактып турлар, чанаала — деп, ачам угаткан. Уруу ынавас болган. Ачам аваны эдертип алгаш, даразында чы-
лын база келген.
— Чанаалам, уруум — деп, авам эрешкен.
— Даймыче үдөп чорудупканын танышым бар. Ону манап алгаш кады чеде бээр мен — деп, утгам чиге болгаш шитпир-лиг харып берген.

1945 чылда Сувактыг-Хемнин уулу чадын каан торгу дег, чигир ногаан турда, аалыиска улуг дой болганы ам сактырдыр мен. Кызылга чурттап, өөрө-нип турган улуг утгам Чүргүй-оол чөстөм-биле чер-чуртуна чедиң келгени ол. Чөстөмнө төрөлдө-рим дайыга чоразан Маадыр күдээ-дир дижитп турар чоразан. Чаа келген чөстөмнүн хөрөөн долдур орден, медаль шигирээр чүвө.

Аалыиска утгам биле чөстөм оң ажыг хонган-нар. Төрөөн хан кончук,

оларга доран ижиге берген мен. Чөстөм Чүргүй-оолдун мөзө ынаа-даа аажок. Кады тооруктар бис, мени черле дагбас. Хем кежерде, мени чүк-теп алыр кижэ. Хөгүлүг, чу-гаакыры хөлчөк. Ол үнер-ге, үне калбаш, кирерге, кире калбаш, эдегри энйк үт-биле дөмөй мен.

Ыччип турувуста утгам биле чөстөмнүн чавар үзе келген. Машина-тех-ника бар эвес, төрөлдери-вис үдөп каарга, айтта-ыпканыр. Олар Кызыл-Баалыкче алып чыдыра, Эгиз-тынш үзырты чет-тим. Чөстөм азындан дү-жүп келгеш, мени ошпах, чыттап аажок.

— Келир чылың база шак бо өйде чедиң кээр бис. Манаар сен, — дээш чорутуп чорутулган.

Согузган сөс — кертеки ыш. Даразында 1946 чылда ол-ла үеде чедиң келгеним. Көрүп кааш өөрүрүмүчү чүү дээр! Ол кээрде, өпөлдүг келдилер. Мен хуумда арай ову чек-
теп турар мен де, чүге дизе утгам, чөстөм-биле кады дууп амдагып турган болгай мен. А ам чаш өпөя бар.

Ол өпөя оларның дун огу Анатолий Хомушку-евич Чүргүй-оолдур ийин. Юрист эртем чедиң ал-гаш. Мөңгү-Тайгага ажиллап тургаш, оон ава-зының чурту Тес-Хемге чурттап чораш, 1989 чыл-да мөчөөн. Оон дунмазы Иван Хомушкуевич Чүргүй-оол ам авазының чурту О-Шынада чурттап, ажиллап чорурдур. Кеймер уулу Тамара — Хову-Ак-сында башкы. Уш алышкы-лар дөрт-дөрт ажы-төлдүг болган.

1955 чылда утгам биле чөстөм Чүргүй-оол Сама-галдайга ажиллап чедиң келдилер. Утгам аар арааш 1957 чылда мө-чээ. Чөстөм Хомушку Намгаевич Чүргүй-оол ут-гамның төрөөн черинге ажиллап, чурттап чораш, озал-ондакка таварышкыш мөчөөзия чон балыр.

Чөстөм менээ ачамның орунуга ада-даа болуп, ажил-ишке өөрөдип, ачы-буянын көргүзүп, көктүг шыкче үндүрүп чоразан дагыныкчым-дыр. Дайын темазынга элөөн каш чо-гаалдары бижжэн мен. Орта Маадыр чөстөм улуг идиңи берген. 1944 чыл-да "Бабалас ис" деп во-муну чырыкче үндүрдүм. Оон даштында карагы тулчуушкун үезинде та-ныклар чуруп каан. Бир дугар арында мынча деп сөзүглөдү бижжэн мен. "Ала-чуртун Улуг дайы-ныга эки тура-биле кир-жип чоразан Тес-Хемде барган чагыс чер-чурт-туларымның чырык ады-га бараалгаттым".

Төрөөн чурт дээш, төрөл чон дээш төккөн ханын харамнамай тулчуп чо-рааз Чүргүй-оол Маадыр чөстөмге бүгү назымыда чоргаарзын чору мен.

Белг ЧИММТ, Тес-Хем кожуун.

Моторк ТИРЧИН

АМЫДЫРАЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Тоожу

(Уланчымы. Эгези № 79 "Шында").

ИЙИГИ ЭГЕ

Алды-оол эрэгт шы-вез туралаан кы-вези көргүзүпкө, Кутуру кыя берген. Чы-визи бир-ле таныжы ка-дайын бажыныга үргү-дүп кирип келген. Хун беэзи ашпаан турган. Частын тыныжыга ургү-дарыг таалап, кудумчу беддерлеринде хары эрип берген черлерде ырыг-шоорлуг ойноп эгелээ-нер-дир. Суурун кыры-биле сарала эжеш агыр-лар эди эртен. Оолдар, кыстар кышкы хөстөри ушту октагылапкан. Час-кы товарыг мажыкы, чалы назымын байыр-ынары уткуп турганагы сагымырган.

Хай иттирип деп чүвө ол ирги бе. Алды-оолдун куруу ханга, курту өш-көв. Каттышкан ийи кай-галдары бажы эгиз ка-дай сактып ирген. Ал-ды-оол ол кадыга аш-ка-да, арага-даа берген. Ха-рам чок шааалам аал ээзи амырар алган.

Эр-хөзөмөн харылаа өг-бүлөгө өскөрдүк чо-рук бе азы сонуугражы бе. Ыдыктыг үүлдиги болган. Та чүгө дүргө ча-на халжык берөөн кес-тиргенер боор. Ийри-кыялар бер чыккан. Чы-визи хойгашкан эри са-лаадып туруп берген. Че-лээш ыш-сызын теккен. Солаагыңа сымдарыр чүгүрүп келгеш, тын-ты-май домактанган: "Чы-визи чүдөк бужарып керем Ашаамай хойгарып чыдыр Ийи-И".

Солаагыңа чүрээ сиа-леш келеш деген. Хей-салдык сырыпкан Элек-бек телефоннаккан иргин. Ужээш ууржып алган. Мөзө дунмаларын кады-мын оран-савазын шы-мыч дааштыг солтапкан. Донгунсаар каржы бай-далыг бажынык "Ал-ды-оол" боозагы артап ки-рип келген. Ийи аалдык эгиз башка эри, кыя олурган иргин.

— Элекшиң иттирип — деп, Солаагыңа күсүңү-визи. Солаагыңа кайды-герээ боору аан Херчи шыкыл. Алды-оолдун солдай чагыс орта ажа-гад дүжүргөн. Солаа-гыңа эриң умайы орта толок.

Алды-оол үе дүвезе. Бажың туттугаш, олу-рупкан. Ширээ кырында шөмбөй куткан дашкалар саарык бооп-тур. Уш-кыраканы боюткулуп каан. Чы-визи бажының үдүрүгү эзелер эн чажыт байдалдын таалаы деп угаткан. Бойдустан чааттыгың салым дер болсо! Эр-күгө болгаш аштырга чүрөктү керек. Боттуң сол күткүдү шыкылган Элек боду бодунга рагган.

Кыстың чапты сонууграмын тыр-жышкынында куштуг чагыс тындалдыр, а кысты созуламын эр-дери хаара тулдулар. Амдыралды сарыны-дыр. Ол сарыга эрлер ду-зактадыл чоруулар. Элек-бек сарымдыг сорун-саамга Чөлээш алыпкан, өөрөшкүлү апарып-тыр. Эдеп-ээни таварыга кижилер азым чоруур-дур.

Чөлээш өг-оранмыга чам-жык, хөгүлү дүштөп чүгү-рүп келген. Аша кайга-ла берген. Эп-найралды чорук хөстөри төртүтүгө-вен. Хүнөөшкын күткүлү азым берген. Кадайы алаа эвес чанап турган. Чөлээш уруг-дарымын чөстөмдү, ашаага эргелешип хөлчөк. Алды-оол ажи-лыкче хөстөриңизде ар-чүк чок соруктуг манап-кан. Эршээзин-эм. Биз чү-вө барба алдыга, чыкын чүвө ширтек алдыга чыт-сым.

Алды-оол келээш эрте-де чанып келген. Аж-чөм амдыны болган. Кадайы хөрөөнчө сонынга, таа-лаачыны ханчаар! "Чан-гыс катап чорук ынаан. Умарара шүвө, Алдош!" — деп, кадайы смир-ган. Аша амраанындаан улам динизг кужаткан ал-ган.

(Уланчымы).

ӨРШЭЭЛ БЕРБЕС

Мал оорлар чоруктуң кө-вөдөп турарын кайгап чор-мен. Улусту дынаарга-ла, мал-маганын оор куруг ка-ган, чын эрт чок джири көүдөөн. Оорларның ча-зыны мырылай кедергей. Малды арга-дорган-даа дивес, бызаалап, кулууну-даа дивес, куруг каан-ла турар. Малдың эзелери кордуп, балгылап тургаш, куш-биле хунаап алгаш суг баар апарган.

Бир чижектен кырип керейи. Бай-Тайга кожу-нуун Кызыл-Даг сууга оор-лар бир кыс уругу бо-биле балгылапкан, азын апар-ган. Сезен харыг кырган кижиниң судун манап олурган төрүр чөдө бер-ген инээ кажадаан үндү-рө берген. Кырганарың төрөлдери болгаш жожа-ла ыңг дээрзе-биле сыр соодан четкеш, оорларны соп алган инектериниң баштары-биле кадай дуку-лаш миллияга эккээр, салыкчан.

Бистин ИХЯ-ның оорлар-га хамаарштыр ажилы дык кошкык бооп турар. Чоп кижэ дынаарга, со-нагар улуг хоорайларда генералдар Кызылга кээ-ле турар сурагыла. Арга-сүмезия бистин шагдаала-рыиска берип-ле турар чүвө ынаан. Корум-чурем кижилер дээш шагдаала-рың санын көүдөдөп, акша-шалыңын өстүрүп, хөрөңгү, машина-техника-биле хандырып-ла турар. Оор дээрде Тывада калча-рап-ла турар. Шагдаалар көүдөзгө-ле, мал оорлар чорук, оорлар баа көүдөп турар. "Дижинге чедиң чөсөлдөгөн аг-шеригил", эртем-билигиң ажилдак-чылардыг хирезинде, Тыва-да каш-ла борбак оорларга чүт чөтөс яамны (ИХЯ), Чазагы кижэ кайгар-дыр. Та кажан шозу карарар оорлар чүвө бе?

Борбак-оол СААЭ, Бай-Тайга кожуун.

Чугаадан кылышыңар

АРАГАНЫ ИШПЭЛИЦЕР

Арагалашкының ур-жуктарының дугайын ма-наа хой биживес мен. Арагалашкын дээрге бис-терияң, тываларың, со-циал аарымыс апарган. Массалы-биле арагалаар чоруктуң хайы-биле ин-дында-ла хоозургай ажил-агымыс улам дорайтап, нияти "кадыкшылыс" кошкып, чамдыктарымыс хорананып өлүп, нацио-нал мөзү-шынарымыс үрө-лип турар.

Ону биле тура-ла, ижи-ле, ижил-ле турар-дыр бис. Чөдөнимес, ядартгай хиревисте сөөлүг чөм-и-висти садып тургаш, ара-галаар апарган бис. Таа-ызда төрөөн Тываыстың, ажи-төлүдүстүң келир үе-зиниң дугайында бачи-нда чырык-чагай болал чок апарганмыс ол бе? Кызыл хоорайның базаар-ларының чамында ары-бажы көк азы халыпты шыкыл берилгези кижилерниң хөйүн номчукчу-ларга чугаалаан-даа хөзө-чөк боор. Красоврайска-кыа, кудумчузунда кол ба-зар чогуунда 5 кыт ийи бажының аразы база Парлаага бажының де-вискээр арагачылар чыг-дыр черлер апарган, "тех-нарь" садып алган улус ынап-ла анаа барып ижер. Анык уругларны суг көөрге, эртек-дүшкөн улустан ятпас, арагазын кудуп, дашка сунчуп олур-гулар боор-дур.

Араганы чогум чүгө ижиксээр бис? Ону алып алырыска кадыкка эки эвесе-ле болгай, тода-хана база бербес-тир бис. Чүгө-ле ээрээш, хун буру чы-мыжысты, шитпирлээр-и берге айттырларысчы-ты, бергелеристи тур-уттуптар бис. Оон элээр бергеш, арыг баш-биле болал чыдыра, ол бер-ге айттырларың шит-пирлээр улам дорайтай берген боор. Чамдык ам-торк Тирин улуг дүвэрзи-ни, сеткил-хөңүрүн ка-чыгалы-биле бижип тур-ар. "Арага алыр "бук"-тур. Ову ижерин шегле-чир, чоум!" деп, ук ав-тор ишти-хөңүрүн ханы-зын хойгарып турар. Тааызда элээр баш-биле төрөөн Тываыстың чараш бойдузун магадан, арыг агаарын сеткил хандыр-тынш шыдаас болганыс ол бе? Тывалар шу-ту чөгүс кижэ дег ара-ганы шуут ишпей барып шыдаас бис бе? Оон баш-ка арага ижер чоруктуң хайы-биле ажил-агымыс савдарлап, амдырал-ымыс дөвөлө кудулап, өлүп эвээжеле-ле чор бис. Арагалаан-ла чорур болу-зусса, ажил-агымыс де-весе, амдыралымыс де-весе бөлөвөс. Бүгү-ле ба-гай чүддерини үнөр доз — арага деп шуту козуп эки билер бис. Ол хиревисте арага ижер багай чанчалаан алдырып ап шыдаас болганыстың чылдаганы чүдөл?

Черивис байлак, чагай харуунуг, канчаар чурта-рааныс чүгө боттарың амдыралга сонууградыг боор, арага-ларың хандыкшылай көрөзүлөр. Бистин Тыва Республика-кыа Россия Федерация-ның составында бот-до-гунаан күрүө болгай. Чүгө чүгө тыя нацияны ширинге тускай национал чоругу салып болбос деп. Чижээ, бирги сорулга — араганы тилээрси. Чан-
гыс-даа тыва кижэ арага ишпес, кадык национал амдыралды чедиң алар. Ону алып эртип алганың соода, тыва кижэ бурзуу дээди эртемниң болуру чоруктуң чедиң алар. Чаа үе келген ту-думна, амдырал өскөр-лө, чаа сорулгаар тын-тыла турар болгай. Ын-чангаш чак сагалар бу-рузунге амдыраары, де-мисежир солу болур. Ни-яңи чагыс сорулга чок, ала-чактаар чурттаары ба-гай дээрзин боттарымыс көрүп чор бис.

Амы уде бискиң ту-рувуста улуг сорулга — тыва национал эконими-каны (үлетүр, янаа ажил-агы, салды-саарыга) хөйжүдери болгай. Ову эгелээрде араганы тиле, амдыралга со-нууградык чедиң алар-дык. Ынчангаш амы уде бирги сорулга — араганы тилээрси.

Тывага хоорайга болгаш суурларга арагага үзүр суртала чорудар эки ту-румчал төптөриң тургу-зуп алдыры дык эптиң.

Чө, тыва чок, араганы шушту шуут ишпей бар-ымыска кыдыгыл? Чам-дык кижилер бо айттыр-гы мындагы хары бээр: "Өскө бүгү чоңнар ара-ганы ийип турардыр. Бис чүгө ишпес улус бис. Ара-га чүгө чөм шыкыл". Шың харың Ынчала даа оларны өттүгөш чор бис. Эттүнер болза, улусту эки чүсүн өттү-рүң. Арага чөм өвөс. Ара-га ишпес. Эвээр, кадык амдырал — ажи-төлүдүг келир үези, өөрөшкүзү болгай.

Борис ОНДАР.

ЭМЧИНИҢ СҮМЕЗИ

САРГЫДАН СЕРЕМЧИЛЕДДИГ БОЛУЦАР

Саргы дүжөриңниң кидин-түлүк үези эрткен-даа болза, ара-арыг кирип, каттап, мөөгүлөп, тооруктар үе келген. Ынчангаш серемчиледге хорамча чок джири дег, моон аадаңда парлаттыңан саргы эңцефалиди деп саргының дугайында чүлдү аян-чоруктулар билип алза, артык эвес боор дээш чырыттымыс.

Саргы эңцефалиди — колдуунда төл нерв сист-емазында дээр халдыар-дыг аарыг. Аарыгың өс-күдүкчүлери халдыардыг микробтар — вирустар, а таралдыкчылары — тайга черини саргылары. Ук аарыгдан чүгө саргы ызырган таварыгада аарып болур.

Часкы хову ажилдары-ның үезинде, чайын сел-гүүстөп чораш бир эвес саргы ызырганы эскерип кагынар, ону доран ап каалтынар. Оон башка, эр саргы кижиниң ханын чүгө 20-30 минута дургу-зунда соргаш, соксап каар болза, кыс саргы бир ай-даа чыпшына берген чо-руур. Эр биле кыс саргы-лары даштык хөвирин-ден белени-биле ылгап болур. Аш кыс саргы 3-3,8 мл хөмчөөлдүг, карангы хүрөң азы туубу өңү дег кызылдаммаар өнүг боор. Эр саргы 2,2-2,9 мм хүрө хүрөң өнүг болуулар.

бар болганында оң ызырганы кижэ эскер-бейи барып болур. Саргы ызырганың соода аарыгың эгелээр эскер-тирмейи 7-14, чамдык та-варылгаларда 3-21 бааза 30-даа хову чеде бээр.

Ааргы хөлчөк берге эгелээр. Хөстөгөн кижэ ди-ридеп, мага-боттуң эди-нин нани 38-40 градус че-диң бедил, шыдажыр арга чок кылдыр башты аартып, кустулар. Оон чоорту бү-гү мага-бот, холдар, бут-тар суларан, үйү келбес-теп, ары, моон, хөрөк ба-за ээгилер талзындаан кы-зыл келир. Ааргың эге чөдөздө тоовайн эртки-риптер болза, эмчи дуза-зың чедирири орайтай бе-рип болур. Ааргыңың ма-га-ботка дөзөк чамдык таварылгаларында холдар билинместеп, баш дески-нип, бир-ле чүвөден кор-гуп девидээш мышаш алаар.

Ааргы кижиден кадык кижиче ук аарыг халда-вас. Саргы ызырганын-дан ааран кижини эмделге-ге чытырып эмнээрси ал-бан.

Сөөлүг чылдарда саргы эңцефалидинде ааран улус көүдөп турар. Чи-жээлээрге, 1997 чылда 52 кижэ арааа, оларның ийиз өлгөн, 1998 чылда 34 таварылгадан 1 кижэ өлгөн. 1999 чылда саргы-га ызырткан 40 кижиниң бөлөөр өлгөн боор турар. Халдыарың өскүдүкчү-лери Каа-Хем, Танды, То-жу, Чеди-Хөл, Биз-Хем, Кы-зыл, Улуг-Хем кожуунар-да база Тес-Хемниң Шуур-макта хөйү-биле таварып турары демделеттинген. Ынчангаш ара-арыг кире-дээ кижилер эң-не бе-дүүн бо дүрүмөриңи сагы-за чогуур.

1. Арага кирерде, тайгы материалдардан лаа-раан чагыс аай өнүгү хөптөриң келип, башты ааркы-биле дуй шарың азы халыпталчак бөрттен келер.
2. Хире-хире болгаш бот-тук база кады чоразан эш-өөруриңди идик-хөвөн көрүп, катканып чоразан дээр.
3. Өйт-сиген үнгер чер-визи кичээңгейлиг көрүп албай, дыштанырың азы чыдарыңче далашпа-нар.
4. Бир эвес турунчуп дыштаныр азы хонар чер дилеп турар болунарза, элезин холамактыг хөр-
зүңүг, кургап бүрүлериң черден тып алынар. Улуг чыдар мурунда идик-хө-вөлерни каттап, мага-бо-дунарың бааза бажыңар дү-гүн хынап көрүңер.

5. Бажыңарга эеп чаны келгеш, келип чоразан хөвирени даштыга каж-тап каттап кыриңер.

6. Бир эвес эйт-кеште кадалы берген саргыны тып алзынарза, бажы үс-түп чыдып каарың болдуру-бай, оожум ушта тырт-каш, йод ээлдирипти-биле балыг чери арылааш, профилактика кылдыры-биле эмделге барыңар. Бир эвес инфекциялыг саргыга ызырткан болу-нарза, тускай эмни нааы-хар барымдалап сикир-тыр апаар.

Оон аңгыда кезээде ар-ту-гарың кирип чоруур улустар саргы эңцефали-динден камгалап кылдыр таварыңа чылда бир ка-тап кылдырып алары кү-зөңчиг.

Сөөглана СЕЛЕЗНЕВА, Республиканың сани-тоор-эпидемиологтуг хөй-гөрөл төмүнүң килдиз эргөлөкчи.

